

‘हिंदू संहिता विधेयक व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर’

डॉ. प्रा.बनसोडे एस.एस.

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्री शिव शाह महाविद्यालय, सरुड, ता.शाहवाडी, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या हिंदू संहिता विधेयकात हिंदू हा शब्द असला तरी भारत हा धर्मनिरपेक्ष देश असल्याने ते विधेयक केवळ हिंदू महिलांसाठी नव्हते तर भारतातील प्रत्येक महिलेसाठी होते. स्त्रियांचे अज्ञान, तिची होत असलेली अवहेलना, रुढी परंपरेच्या चौकटीत तिची होत चाललेली अधोगती म्हणजेच सर्व समाजाची होत असलेली अधोगती या संहिता विधेयकाने दूर होणार होती. बाबासाहेबांची ही हिंदू संहिता विधेयक म्हणजे स्त्री मुक्तीच्या स्वतंत्र सुर्वाची स्थापनाच होती.

भारतीय परंपरेने स्त्रीला कायमच जोखडत ठेवले होते व आहे. तिने बालपणी पित्याच्या, तरुणपणी पतीच्या आणि म्हातारपणी मुलांच्या अधिपत्याखालीच रहावे अशी तरतूद करून ठेवण्यात आली होती. बाबासाहेब कायदा मंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयकाविषयी ते बोलतात की, समाजातल्या वर्गांवर्गातीली असमानता, स्त्री-पुरुषातील असमानता तशीच अस्पर्शीत राहू देऊन, आर्थिक समस्यांशी निगडीत कायदे संमत करित जाणे म्हणजे आमच्या संविधानाची चेष्टा करणे आणि शेणाच्या ठिगाऱ्यावर राजमहल बांधण्यासारखे आहे. हिंदू संहिता विधेयक अतिशय महत्वपूर्ण यादृष्टीनेही आहे की १९४७ पासून सतत ४ वर्षे १ महिना व २६ दिवस बाबासाहेबांनी अतिशय कट्ट करून हिंदू संहिता विधेयक तयार केले होते. स्त्रीयांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे स्वर्ज त्यांनी या विधेयकाच्यामध्ये पाहिले होते.

हिंदू संहिता विधेयकाद्वारे बाबासाहेबांनी एक विवाह पद्धतीला कायदेशीर मान्यता, स्त्रीयांना संपत्तीमध्ये समान वाटा आणि सर्व कायदेशीर बाबीमध्ये समान संधीची तरतूद केली होती. परंतु कडव्या हिंदू नेत्यांच्यामुळे तसेच कडवे हिंदू विचारवंतामुळे, त्यांच्या विरोधामुळे संपूर्ण विधेयक संमत करता येवू शकते नव्हते. हिंदूची स्त्रियांना समान अधिकार देण्याची तयारीच नव्हती. ‘हिंदू धर्मावरील आक्रमण’ अशा प्रतिक्रिया देऊन त्यास खूपच विरोध झाला. स्वतःला उदारमतवादी व पुरोगामी संबोधून घेणाऱ्या राजेंद्र प्रसाद, वल्लभ पटेल आणि मदन मोहन मालविय यांनी त्यांचे खरे रुप दाखवून व आर. एस्. एस्. शी हातमिळवणी करून बाबासाहेबांना विरोध केला. तसेच ते विधेयक पारित होऊ नये म्हणून सरोजिनी नायडू उपोषण करणार होत्या. एक अस्पृश्य व्यक्ती हिंदू धर्मावर भाष्य करतोय म्हणून बन्याच तथाकथित हिंदू समाजाने बाबासाहेबांविषयी घृणास्पद प्रतिक्रिया दिल्या होत्या. एवढेच नव्हे तर बाबासाहेबांना देशद्रोही, हिंदू धर्माचा शत्रू अशा घोषणा देत मार्चेही काढले होते.

जवाहरलाल नेहरूनी सुरवातीस या विधेयकाला दर्शविलेला पाठिंबा पुढे-पुढे त्यांच्या विरोधात गेला आणि पुढे हे विधेयक संसदेतून बरखास्त करण्यात आले. बाबासाहेबांना खंबीर पाठिंबा हे विधेयक पास करण्यासाठी मिळाला नाही. परिणामी बाबासाहेब दुःखी झाले व त्यांना या व्यवस्थेची चीडही आली आणि शेवटी विचारपूर्वक बाबासाहेबांनी त्यांच्या कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. कदाचित हिच बाब बाबासाहेबांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धम्मात प्रवेश करण्याचे आणखी एक कारण बनले असावे.

सदरहू शोधनिबंधात हिंदू संहिता विधेयक, त्यातील तरतूदी आणि हिंदू संहिता विधेयकावर करण्यात आलेल्या टिपा, टिप्पणीवर प्रकाश टाकण्याचा छोटासा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

उद्देश-

या संशोधनलेखात पुढील उद्दिष्टांचा समावेश करण्यात आला आहे.

१. हिंदू कोड बिल समजून घेणे.
२. हिंदू कोड बिलातील महत्त्वाच्या तरतूदीवर चर्चा करणे.
३. हिंदू कोड बिलासाठी बाबासाहेबांना द्यावा लागणारा लढा चर्चिने.
४. हिंदू कोड बिलावर इतर समकालीन राजकीय व्यक्तींच्या प्रतिक्रिया अभ्यासणे.
५. हिंदू कोड बिलांचा स्त्री जीवनाच्या उद्भारावर झालेला परिणाम तपासणे.
६. ब्राह्मणी साहित्यात स्त्रीयांच्या असलेल्या दर्जावर चर्चा करणे.

गृहितकृत्ये-

प्रस्तूत संशोधनलेखात पुढील गृहितकृत्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

१. ब्राह्मणी साहित्याने भारतीय स्त्रियांना सर्व अधिकार नाकारले होते.
२. हिंदू संहिता विधेयकाने स्त्रियांना समान अधिकार प्राप्त झाला.
३. हिंदू संहिता विधेयकाला बुद्धीजीवी आणि उदारमतवाद्यांकडून जोरदार विरोध झाला.

वरील गृहितकृत्याद्वारे वरिल विधेयकाचे महत्त्व भारतीय स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यासाठी, उत्तरीसाठी आणि सहज हक्कांसाठी व समानतेसाठी किंतू महत्त्वपूर्ण होते हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तूत संशोधनलेखात मुख्याचे द्वितीयक स्त्रोतांचा अवलंब केला आहे. यात प्राधान्याने दैनिके, साप्ताहिके, पुस्तके, इंटरनेट, सोशल मिडिया, विकिपीडीयाचा वापर व अध्ययन करून माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

विश्लेषण-

हिंदू संहिता विधेयक म्हणजे सामाजिक असमानता, भेदभाव, विषमता पसरविणाऱ्या आणि स्त्रियांना बंदिस्त ठेवणाऱ्या चालीरितीवर प्रहार होता. ब्राह्मणी साहित्यात स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला आहे तसेच सतीची चाल, बाल विवाह आणि विधवा विवाह सारख्या प्रथा अतिशय चलाखीने तयार करून स्त्रीयांना संपत्तीतून हद्दपार केले होते जसे-

१. अर्थवर्वेद-६/११/३-

हे परमेश्वरा तू हा गर्भ बनविला आहेस, त्यातून मुलाचा जन्म होऊ दे, स्त्री काय कुठेही जन्माला येईल.

२. अर्थवर्वेद - २/३/२३-

हे वरा तू पुरुष जन्माला घाला.

३. शतपथ पुराण-

मुलाला जन्म न देऊ शकणारी स्त्री दुर्देवी असते.

४. ऋग्वेद- ८/३३/१७-

इंद्र म्हणाला- स्त्रियांना उपजतच कमी बुद्धिमता असते, ती ज्ञान ग्रहण करू शकत नाही.

५. यजुर्वेद- ६/५/८/२ (तेतरीय संहिता)-

स्त्रियांमध्ये कार्यशक्ती नसते म्हणून त्यांना संपत्तीमध्ये हिस्सा देऊ नये.

६. शतपथ पुराण- (यजुर्वेदाचे प्रवचन)-

स्त्रिया/शुद्र/कुत्रा/कावळा हे सारखेच आहेत. त्यांच्यामध्ये असत्य, पाप व अज्ञान वाढत असते.

७. मनुस्मृती- ५/१५७-

नवरा विकृत, बाहेरख्याली, अनेतिक असला तरी पत्नीने त्याची पूजा व सेवा करावी.

८. मनुस्मृती- अति कार्माथ १/७७-

बेकार, नशाबाज आणि रोगी नवन्याची आज्ञा जी स्त्री मानणार नाही तिला तीन महिन्यासाठी जंगलात सोडून द्यावे आणि तिचे दागिने काढून द्यावे.

९. मनुस्मृती- त्रिष्णा १/९३-

कुठल्याही धार्मिक परंपरेतील समस्या असतील तर २४-३० वयोगटातील पुरुषाने ८-१२ वर्षांच्या मुलीशी लग्न करावे.

अशा अनेक गोष्टी ब्राह्मणी साहित्यात आढळतात. त्यास बाबासाहेबांचा प्रखर विरोध होता म्हणूनच त्यांनी मनुस्मृतीचे दहन केले आणि हिंदू संहिता विधेयकाला अत्यंतिक महत्त्व दिले.

२४ फेब्रुवारी १९४९ रोजी हिंदू संहिता विधेयक बाबासाहेबांनी संसदेत मांडले. स्त्रियांना कायद्याने समान हक्क, दर्जा व प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे स्वप्न त्यांनी या माध्यमातून मांडले.

हिंदू संहिता विधेयकाचे स्वरूप आणि उद्देश-

हिंदू कोड बिल हे सर्व जाती, संप्रदाय, वीर-शैव, प्रार्थना समाज, आर्यसमाज, ब्राह्मण, लिंगायत, बौद्ध, जैन व शौख या सर्वानाच लागू करण्यात आले होते. घटस्फोट, दत्तक विधान, मुलींना संपत्तीत समान अधिकार व उत्तराधिकारी नेमण्याचा अधिकार अशा अनेक बाबींची तरतूद बाबासाहेबांनी विधेयकात केली होती.

अ) विवाह-

हिंदू संहिता विधेयकात विवाहाचे शास्त्रोक्त पद्धत व सिव्हिल विवाह असे दोन प्रकार स्वीकारले आहेत. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही शास्त्रोक्त पद्धतीच्या विवाहाता मान्यता होती. आजमात्र सिव्हिल विवाह होत आहेत. हिंदू संहिता विधेयकात शास्त्रोक्त पद्धतीच्या विवाहाकरिता पुढीलप्रमाणे पाच अटी ठेवण्यात आल्या होत्या.

१. वर १८ वर्षे व वधू किमान १४ वर्षांची असली पाहिजे.
२. विवाहाच्यावेळी वराची पत्नी व वधूचा पती जिवंत असायला नको.
३. वधू आणि वराचा असा संबंध नसावा कि जो विवाहाच्या निषेधात्मक गोष्टींच्या अंतर्गत येतो.
४. वधू व वर परस्पर संपिंड नसावे.
५. वधू व वर पैकी कुणीही मनोरुग्ण नसावा.

शास्त्रोक्त विवाह व सिव्हिल विवाह यातील पहिलाच फरक असा की, रजिस्टर्ड विवाहात संपिंडत्वाच्या समानतेमुळे कोणतीही अडचण येत नाही तर रजिस्टर्ड विवाहाताच रजिस्टर्ड केले जाऊ शकते ही दुसरी बाब.

आ) विवाह-विच्छेद-

हिंदू संहिता विधेयकांतर्गत विवाह झाल्यास वधुंना तीन उपायद्वारे घटस्फोट घेण्याचा अधिकार देण्यात आला होता.

१. विवाहास रद्द करणे.
२. विवाहास अवैध घोषित करणे.
३. विवाह-विच्छेद करण्याचा अधिकार.

विवाह रद्द करण्याच्या उद्देशाने विवाहापासून तीन वर्षांच्या काळात कोर्टात केस दाखल करावयास हवी अन्यथा ही केस चालू शकणार नाही तसेच असेही समजले जाईल की विवाह अवैधतेकरिता कोणतेही कारण नाही.

इ) घटस्फोट-

हिंदू कोड बिलांतर्गत खालील सात कारणांद्वारे घटस्फोट दिला जाऊ शकतो. ती कारणे म्हणजे-

१. परित्याग
२. धर्मपरिवर्तन
३. रखेली ठेवणे किंवा रखेली बनणे
४. संक्रामक गुप्तरोग

- ५. असाध्य उन्माद
- ६. भयंकर आणि असाध्य असा कुष्ठरोग
- ७. क्ररतापूर्ण व्यवहार

ई) संपत्तीच्या जन्मसिद्ध अधिकाराची समाप्ती-

दत्तक घेण्यासंदर्भात हिंदू संहिता विधेयकात खालील दोन नियम प्रस्तूत करण्यात आले होते.

१. जर पति कुणाला दत्तक घेऊ इच्छित असेल तर या विधेयकानुसार त्याला स्वतःच्या पत्नीची स्विकृती मिळविणे अत्यंत आवश्यक राहिल. जर त्याला एकापेक्षा अधिक पत्नी असतील तर अशावेळी त्यास कोणत्यातरी एका पत्नीची स्वीकृती घेणे आवश्यक आहे.
२. विधवा ही केवळ अशाच परिस्थितीत दत्तक घेऊ शकेल की जेव्हा ती त्याकरिता निश्चित आदेश सोडून ठेवला असेल. कोर्टापर्यंत जाणाऱ्या झागड्यांना आठा घालण्यासाठी मृत पत्नीने आपल्या पत्नीकरीता कोणता तरी आदेश लिहून ठेवला आहे की नाही हे पाहणे महत्वाचे ठरते, ही सुद्धा विधेयकात तरतूद केली आहे. यासंदर्भात मौखिक साक्ष मानली जाणार नाही. या संहितेनुसार दत्तक घेतल्यास त्याची नोंदणी आवश्यक केली पाहिजे. हिंदू संहिता विधेयकाने अल्पवर्यीन आणि त्यांचे पालकत्व याही बाबतीत कायदा निर्माण केला आहे.

उ) संपत्ती-

संपत्तीच्या अधिकाराच्या संदर्भात विधेयकात पुढील प्रमाणे अधिकार देण्यात आले आहेत.

१. जन्मसिद्ध अधिकाराची समाप्ती आणि उत्तराधिकाराच्या अनुसार संपत्तीच्या प्राप्तीची उपलब्धी.
२. मुलांना संपत्तीच्या अर्धा हिस्सा देण्याच्या संदर्भात हिंदू कोड बिलांतर्गत सूचना करण्यात आल्या.
३. हिंदू कोड बिलाने स्त्रीच्या संपत्तीसंबंधी सीमित अधिकाराला पूर्ण अधिकाराच्या रूपात परावर्तीत केले.
४. एकपत्नीत्व ठेवणे.
५. घटस्फोटाची तरतूद

ऊ) मिताक्षर आणि दायभाग-

विज्ञानेश्वर यांनी तयार केलेले नियम ‘मिताक्षर’ या नावाने प्रसिद्ध आहेत. ‘जीमूत वाहन’ यांनी जे नियम तयार केले ते ‘दायभाग’ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या दोन पद्धती भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतात चालू होत्या. मिताक्षर ही पद्धत बंगाल वगळता संपूर्ण भारतभर प्रचलित होती. या पद्धतीचे एकत्र कुटूंब संख्या आणि वारसा हक्क पुत्रपौत्रादी वंशज आणि संपिंड यांना मिळतो. वडिलांच्या हयातीतही मुलास हा हक्क मिळायचा मात्र स्त्रियांना हा हक्क नाकारला होता. तर दायभाग या पद्धतीखाली मुलाला वारसा हक्क फक्त वडिलांच्या मृत्यूनंतर मिळू शकतो. पोटगी हा स्त्रियांचा अधिकार आहे व ही पोटगी स्त्रियांच्या पदरात पडू नये म्हणून धर्ममार्तडानी स्त्रियांना सती जाण्याचा उपाय सांगितला. ‘दायभाग’ ही पद्धती बंगालमध्ये असल्याने सतीची प्रथा मोळ्या प्रमाणात बंगालमध्ये होती. बाबासाहेबांनी आपल्या हिंदू संहिता विधेयकातून मिताक्षरी पद्धतीने स्त्रीयांचा संपत्तीबाबतचा नाकारलेला हक्क प्राप्त करून दिला होता.

अशाप्रकारे स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीने समानता, हक्क, स्वातंत्र्य, हिंदू संहिता विधेयकाद्वारे मिळवून देण्याचा बाबासाहेबांनी प्रयत्न केला. कायदेमंडळाबुढे हे विधेयक १२ ऑगस्ट १९४८ रोजी सादर केले गेले. या विधेयकाला खुपच प्राखर विरोध झाला. मात्र न घाबरता व डागमता बाबासाहेब लढत राहिले. हे बिल २९ ऑगस्ट रोजी निघालेल्या भारत सरकारच्या गॅझेटच्या ४८९ ते ५५० पृष्ठांवर छापून प्रसिद्ध केले. हिंदू कोड बिल यावर वर्तमानपत्रातून जेव्हा जेव्हा संदर्भ देण्यात येत तेंव्हा तेंव्हा त्याला ‘आंबेडकर स्मृती’ असे संबोधण्यात येत असे.

या बिलाला विरोध करण्यासाठी भारताच्या पहिल्या राष्ट्रपतीपासून ते सामान्य जनतेपर्यंत सगळेच अग्रेसर होते. हे बिल मंजूर इ आल्यास मी राजीनामा देईन अशी भूमिकाही डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी घेतली होती. १९४९ मध्ये जेव्हा हे विधेयक डिसेंबर महिन्यात चर्चेसाठी मांडण्यात आले तेंव्हा सभागृहाबाहेर या बिलाच्या विरोधात व बाबासाहेबांच्या आणि पंडित नेहरूचा निषेध म्हणून विरोधकांनी काँग्रेस सरकारविरुद्ध गांधी टोप्यांची होळी केली होती. यात अनेक स्त्रियांही सामिल होत्या हे विशेष. स्त्रियांनी या विधेयकास साथ न देता विरोध करणे म्हणजे स्वतःच्या फाशीसाठी स्वतःच्या गळफास मागून घेण्यासारखे होते.

निष्कर्ष-

बाबासाहेबांनी मांडलेल्या हिंदू संहिता विधेयकावर चर्चा केल्यास पुढील निष्कर्ष काढता येतील.

१. हिंदू संहिता विधेयक केवळ हिंदू स्त्रियांसाठी नसून भारतातील समस्त स्त्रियांसाठी होते.

२. स्त्रियांची केविलवाणी अवस्था, शारीरिक व मानसिक छळ, अधिकार वंचितता, दुय्यम दर्जा संधीची अनुपलब्धतता लक्षात घेऊनच बाबासाहेबांनी हे विधेयक अथक परिश्रम करून तयार केले होते.
३. हिंदू धर्मपंडितांनी व सनातन्यांनी स्त्रियांना केवळ ‘दासी’ म्हणूनच ठेवले व उपभोगले होते.
४. या विधेयास भारतभारतून उच्च शिक्षितांबरोबरच राजकीय पुढाऱ्यांकडून व मंत्रांकडून कडाडून विरोध झाला इतकेच नक्ते तर स्त्रियांनीही यास विरोध केला हे नवल वाटण्यासारखे होते.
५. बाबासाहेबांना या विधेयकास कीतीही विरोध झाला तरी ते संमत करून घ्यायचेच होते.
६. आज भारतीय स्त्रिया जे हक्क, स्वातंत्र्य समानता उपभोगत आहेत ते केवळ बाबासाहेबांनी मांडलेल्या हिंदू संहिता विधेयकामुळे च.

वरिल सर्व निष्कर्षांचा सार म्हणजे अगदी जीवाची बाजी लावून बाबासाहेबांनी हे विधेयक संसदेत मांडले. ते अनेकांना रुचले नाही त्यास मोठा विरोध झाला. पंडित नेहरुही लोकांच्या दबावामुळे हे विधेयक पूर्णपणे संमत करवून न घेऊ शकल्याने शेवटी विनमयस्क होऊन बाबासाहेबांनी कायदे मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

समारोप-

हिंदू संहिता विधेयकातील घटस्फोट, द्विभार्या विषयक कलमांना सनातन्यांनी प्रचंड विरोध केला. २० सप्टेंबर १९५१ रोजी ‘सुधारणेच्या युगात’ स्त्रियांना समान हक्क देण्यास तुम्ही का विरोध करीत आहात असा सवालही बाबासाहेबांनी या विधेयकाला विरोध करणाऱ्यांना केला. सत्र संपत्ताना या विधेयकाची केवळ चार कलमेच मंजूर झाली आणि त्यामुळे अत्यंतीक दुःखी होऊन बाबासाहेबांनी २७ सप्टेंबर १९५१ रोजी कायदेमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला. मात्र त्यांचे कष्ट निरर्थक ठरले नाहीत. ज्या वारसा कायद्याला विरोध करण्यात आला होता तो बाजूला सारून प्रथम हिंदू विवाह कायदा हाती घेण्यात आला. हिंदू संहिता विधेयकाचे चार वेगवेगळे भाग करून हे चारही कायदे वेगवेगळ्या वेळी नेहरुंनी संमत करून घेतले. १९५५-५६ साली मंजूर झालेले चार हिंदू कायदे म्हणजे १) हिंदू विवाह कायदा २) हिंदू वारसा हक्क कायदा ३) हिंदू अज्ञान व पालकत्व कायदा ४) हिंदू दत्तक व पोटगी कायदा हे कायदे मंजूर होणे म्हणजे कायद्याच्या इतिहासातली एक क्रांतीकारक घटना होय. या कायद्यांनी भारतीय स्त्रीयांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल घडवून आणले. या कायद्यांनीच स्त्री-पुरुषांच्यात समानता प्रस्थापित केली. बाबासाहेबांनी भारतीय स्त्रियांसाठी जे कार्य केले आहे ते अतूलनीय आहे. दुर्दैवाने आजही प्रसारमाध्यमे स्त्रिवादी लिखाण करणारे लेखक व लेखिका बाबासाहेबांच्या या एकहाती लढ्याबद्दल फारसे लिहित नाहीत. बाबासाहेबांना राष्ट्र निर्माते म्हणून उभे न करता केवळ दलितांचे नेते असेच चित्र उभे केले गेले. या विधेयकाच्या माध्यमातून त्यांनी केलेल्या कार्याची म्हणावी तशी दखल भारतातील महिलांनी घेतल्याचे दिसून येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ-

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, प्रथमावृत्ती, २५ डिसेंबर १९९३
- बाबासाहेब आंबेडकर, चित्रमय चरित्र, धनंजय कोर
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र खंड- १ ते १०, लेखक- चांगदेव खैरमोडे
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सांगाती, बळवंतराव ह. वराळे
- डॉ. आंबेडकर आणि हिंदू कोड बिल, चांगदेव खैरमोडे
- डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय घटना, रावसाहेब कसबे
- www.prabodhanteem.blogspot.in
- Zeenews.india.com
- Jetendrapratap.blogspot.in
- www.samtv.com